

SÖZ VARLIĞI TERMINOLOJİSİ ÜZERİNE BİR ANALİZ ÇALIŞMASI

Bilginer ONAN*

Öz: Ana dili öğretiminde söz varlığı terminolojisinin ele alındığı bu çalışmada, ana dili öğretimi literatüründen derlenen ve bu alandaki akademik çalışmalarda kullanım sıklığının yüksek olması gerektiği düşünülen 25 kavram üzerinde durulmuştur. Çalışma kapsamında, ana dili öğretiminde söz varlığı alanını eğitimsel alanda aktif kılabilecek ve bu bağlamda ortak bir terminoloji dili oluşturmada hareket noktaları olarak kabul edilmesi gereken “Kelime, Kavram, Terim, Kelime Hazinesi, Derlem, Kelime Ailesi, Kavram Alanı (Dil Alanı), Kelime Kalitesi, Kelime Sıklığı, Kelime Yaygınlığı, Kelime Türü, Alıcı Kelime Hazinesi, Üretici Kelime Hazinesi, Derinlik, Genişlik, Ağırlık, Anlam Alanı, Anlam Değeri, Alt Anlamlılık, Kronem Farkı, Sözlüksel Alan, Zihinsel Sözlük, Sözlükbirim, Biçimbirim” kavramları üzerinde durulmuştur. Yukarıda sıralanan terimler, Türkçenin ana dili olarak öğretiminde ve söz varlığı çalışmalarındaki işlevleri çerçevesinde ele alınmıştır. Söz varlığı üzerine yapılan araştırmalardan elde edilen verilerin ana dili öğretimi alanında aktif hâle getirilmesi için mevcut terminolojiden üst düzeyde yararlanılması gerektiği düşünülmektedir. Bu terimlerin ana dili öğretimi literatüründe yaygın olarak kullanılması, ortak terminolojinin geliştirilmesi açısından son derece önem taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: Türkçe öğretimi, söz varlığı, terminoloji, ana dili öğretimi

* Doç. Dr.; Mustafa Kemal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, Antakya

AN ANALYSIS STUDY ON THE TERMINOLOGY OF VOCABULARY

Bilginer ONAN*

Abstract:

This study on the terminology of vocabulary in mother tongue teaching focused on a total of 25 concepts which are gathered from the literature on mother tongue teaching and considered to be widely utilized in the academic studies in the relevant field. In this regard, the study examined the concepts of "Word, Concept, Term, Vocabulary, Corpus, Word Family, Conceptual Field (Linguistic Field), Word Quality, Word Frequency, Word Extensiveness, Word Type, Receptive Vocabulary, Productive Vocabulary, Depth, Width, Weight, Semantic Field, Semantic Value, Hyponymy, Chroneme Difference, Lexical Field, Mental Lexicon, Lexeme, Morpheme", which can feature the field of vocabulary in mother tongue teaching in the educational field and therefore should be considered as keystones in developing a common terminology language. The above-mentioned concepts are discussed within Turkish Language teaching as mother tongue and in regard to their functions in the studies on vocabulary. The study concluded that the extensive use of the available terminology is necessary in order to feature the data obtained from the studies on vocabulary in the field of mother tongue teaching. The wide utilization of these concepts in the literature of mother tongue teaching is of critical importance in developing a common terminology.

Key words: Turkish language teaching, vocabulary, terminology, mother tongue teaching

1. ANA DİLİ ÖĞRETİMİNDE SÖZ VARLIĞI TERMİNOLOJİSİ

Eğitimi ilk kez kurumsallaştıran ve okullarda uygulayan Sümerlerden günümüze ana dili eğitimi, bir çocuğun gelişim sürecinin önemli parçası olarak kabul edilmiştir. Eski Mısır'da, Antik Yunan'da, Orta Çağ Avrupa'sında, Rönesans'ta, Aydınlanma Dönemi'nde ve Endüstrileşme Döneminde, bu kavram daima eğitim sürecinin önemli bir unsuru olarak görülmüştür. İlk kez öğretim programlarının hazırlandığı 17. yüzyıldan günümüze ana dili eğitimi, sistemli ve pedagojik bir uygulama süreci içerisinde ele alınmıştır. Burada süreç kelimesinin altını çizmek gerekir. Çünkü "dil, belli bir yaşta öğrenilip bitirilen bir bilgi ve beceri alanı değildir. Çocuk, ana dilini ailesi ve çevre-

* Assoc. Prof. Dr.; Mustafa Kemal University, Faculty of Education, Department of Turkish Education, Antakya

◆ Bilginer Onan

sinden belli varlıkların adları, bunlarla ilgili eylemleri, nitelikleri gösteren sözcükleri tanıyarak, söyleyerek öğrenmeye başlar; bu bilgi ve beceri, zihin gelişimi ile birlikte, okulda öğrendiği bilgilerden gelen sözcükler ve terimlerle artar. Öğrenimi, yaşantıları, düşünme yeteneği ilerledikçe gelişir. Bu gelişimin sonu yoktur” (Göğüş, 1983: 41). Bu bağlamda ele alınırsa, ana dilini öğrenme, “ayırma, çözme, birleştirme, düzenleme gibi işlemleri gerektiren konuşma, dinleme, yazma, okuma etkinlikleriyle gelişen dünsel, duygusal, duyumsal ve bireye özgü bir anlam evreni oluşturma – dışlaştırma sürecidir” (Adalı, 1983: 35).

Ana dili eğitiminin kapsamlı bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için bu süreçte temel hedeflerin açık bir şekilde belirlenmesi gerekmektedir. Ülkemizde 2004 yılından beri uygulanmakta olan yapılandırmacı yaklaşım çerçevesinde bu hedefler şu şekilde belirlenebilir:

1. Ana dili eğitimi, öğrencilerin temel dil becerilerini (okuma, yazma, konuşma ve dinleme) geliştirmeye yönelik olmalıdır.
2. Ana dili eğitimi, metinler aracılığıyla öğrencilerin (karar verme, sorgulama, eleştirme, analiz yapma, akıl yürütme, sentez yapma) gibi zihinsel becerilerini geliştirmelidir.
3. Ana dili öğretimi, öğrencilerin kendi dillerine yönelik farkındalık ve bilinç düzeylerini geliştirmelidir.
4. Ana dili öğretimi, metinler aracılığıyla öğrencileri hayata hazırlayacak dolaylı yaşantıları ve bilgileri verebilmelidir.
5. Ana dili öğretimi, öğrencileri bireysel ve sosyal ilişkilerinde birer duygusal okur-yazar hâline getirebilmelidir.
6. Ana dili öğretimi, öğrencileri ulusal ve evrensel düzeyde düşünce ve edebiyat eserleri ile tanıştırmak için ömür boyu devam edecek okuma alışkanlığı kazandırmalıdır.
7. Ana dili öğretimi, metinler aracılığıyla öğrencilerin söz varlığını alıcı ve üretici dil becerileri bağlamında derinlik, genişlik ve ağırlık boyutlarında geliştirebilmelidir.

Kuşkusuz, yukarıda sıralanan hedeflerin her biri ayrı çalışma konusu olarak ele alınabilir. Bu çalışma çerçevesinde, yukarıda sıralanan temel hedeflerden biri olan söz varlığının geliştirilmesi sürecinde, ortak bir dil kullanımını teşvik etmede birer hareket noktası olarak düşünülebilecek terminoloji alanı üzerinde durulacaktır. Türkçenin söz varlığı üzerine yapılacak çalışmaların ve bu çalışmalardan elde edilen verilerin dil eğitiminde işlevsel hâle getirilebilmesi için ortak bir terminolojiye ihtiyaç olduğu düşünülmektedir. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde, söz varlığı alanını oluşturan terimler analiz edilecektir.

1.1. Ağırlık

Ana dili eğitiminde söz varlığı gelişiminin bir boyutunu ağırlık oluşturmaktadır. “Ağırlık, bir konuda çok sözcük bilmek demektir” (Göğüş, 1978: 360). Ağırlık boyutu doğrudan doğruya, öğrencilerin belirli bir konudaki kelime ve terim bilgisiyle ilgilidir. “Eğitim sürecinin ilerlemesine bağlı olarak kelime hazinesi, kişinin ilgi alanı ve mesleğine göre belirli konu veya konularda yoğunluk kazanmaktadır. İlköğretim ikinci kademe öğrencileri, daha çok ilgi alanlarına bağlı olarak üretici ve alıcı kelime hazinelerini ağırlık yönünden geliştirmektedirler. İlköğretimin her kademesinde, kelime öğretimi açısından temel hedef, öncelikle okumanın araç niteliği kazandığı dönemden itibaren, öğrencilerin sahip oldukları üretici ve alıcı kelime hazinelerini derinlik, genişlik ve ağırlık yönünden geliştirmek olmalıdır” (Onan, 2013: 2). Üretici ve alıcı kelime hazinesi bu boyutlarda geliştirilmiş olan bir öğrenci, okuma, dinleme, konuşma ve yazma sürecinde kelimeleri uygun anlam değerleriyle kullanmada zorlanmayacaktır. Söz varlığı gelişiminin ağırlık boyutu, kişinin mesleği ve çalışma alanı ile doğru orantılı olarak gelişmektedir.

1.2. Alıcı Kelime Hazinesi

Genel söz varlığının en geniş bölümünü oluşturmaktadır. “Alıcı kelime hazinesi, bilgiyi algılama ve işlemeye yönelik dil becerileri olan okuma ve dinleme sürecinde devreye girmektedir. Okuma ve dinleme sürecinde öğrenci, uzun süreli belleğindeki alıcı kelime hazinesinden yararlanmaktadır. Alıcı kelime hazinesi, okul öncesi dönemde aile ve sosyal çevrede gelişmeye başlar. Örgün eğitimin başlaması ile birlikte, bu gelişim ders kitaplarındaki metinler vasıtasıyla hızlı bir gelişim sürecine girmektedir. Bu açıdan bakıldığında ders kitaplarındaki metinler, alıcı kelime hazinesini geliştirmede en etkili araçlardır denebilir” (Onan, 2013: 9). Pasif veya edilgen kelime hazinesi olarak da isimlendirilmektedir.

Alıcı kelime hazinesinin nicelik yönünden geliştirilmesinin yanı sıra, nitelik yönünden işlenmesi de son derece önemlidir. Bu bağlamda, alıcı kelime hazinesi derinlik, genişlik ve ağırlık yönünden geliştirilmelidir. Alıcı kelime hazineleri nicelik ve nitelik yönünden gelişmiş olan öğrenciler, okudukları farklı özelliklere sahip metinleri anlamakta zorluk çekmezler. Öte yandan, alıcı kelime hazinesi, üretici kelime hazinesinin gelişimini de doğrudan etkilemektedir. Alıcı kelime hazinesi geliştikçe bu durum, olumlu yönde üretici kelime hazinesini de yansıtmaktadır.

1.3. Alt Anlamlılık

Sözlüksel birimler, yani sözcükler arasındaki anlamsal ilişkiye alt anlamlılık denir. Örneğin *elma*, *portakal* ve *meyve* sözcükleri arasında alt anlamlılık ve üst anlamlılık ilişkisi vardır. *Meyve*; *elma* ve *portakal* ile üst anlamlılık ilişkisi kurar. Yani *meyve*; elma ve portakala göre üst anlamlıdır. Aynı biçimde *elma* ve *portakal*, meyvenin alt anlamlıdır. Üst anlam ile alt anlam arasındaki ilişkinin kendisine alt anlamlılık

◆ Bilginer Onan

ilişkisi denir. Elma ile portakal, aslan ile kaplan arasında bir içirme ilişkisi yoktur ama bu sözcükler aynı üst anlamı paylaşırlar” (Kıran, 2001: 245). Bu ve benzeri anlam ilişkilerinin dil öğretiminde anlam analizi tekniğiyle öğretimi yapılmaktadır. Bu kavram, kelime öğretiminde kullanılabilir bir nitelik taşımaktadır.

1.4. Anlam

Kelime (gösterge) ile iç içe olan anlam, “gösteren ile gösterilen arasındaki ilişkiden doğar. Bu durumda anlam, gösterenin tamlayıcı bir parçasıdır”(Günay, 2004: 193). Bu tanım, anlamın dilbilimsel tanımıdır. Saussure’ün gösterge kuramında gösterge, gösteren ve gösterilen adı verilen iki kavramdan meydana gelmektedir. Gösterilen nesne, düşünce veya bir kavramı temsil etmektedir. Gösteren ise bu nesne, düşünce veya kavramın temsil edildiği işitimi imgesi yani kelimedir. Anlam; nesne, düşünce veya kavramla bu unsurları temsil eden işitimi imgesi (kelime) arasındaki ilişkinin bir ürünü olarak tanımlanmaktadır. Bir başka tanıma göre anlam, “dildeki bir birimin aktardığı ya da uyandırdığı kavram, tasarım, düşünce, içeriktir”(Vardar, 1998: 20). Anlam, dildeki birimlerin sahip olduğu kavramsal değerdir. Bu değer, dış dünyadaki nesnelere temsil etme durumuna göre oluşmaktadır. Metin üzerinde yapılan anlama çalışmalarında sözcük, söz dizimi ve metin düzeyinde bir anlam farkındalığı oluşturulmalıdır. Anlamsal gelişim, dil öğretimi açısından son derece önemlidir. Anlam olgusunun mutlak suretle belirli bir bağlam içerisinde değerlendirilmesi gerekmektedir.

1.5. Anlam Değeri

Değer, dilde yapısal çözümlemenin temel kavramlarından biridir. Bu kavram, göstergeler arasındaki karşıtlık ve benzerlik ilişkileriyle dilin değişik öğeleri arasındaki bağıntıların anlaşılmasını sağlar. 20 TL’lik bir kâğıt paranın değeri, 50 TL’lik ile 10 TL’lik kâğıt paralar arasındaki konumuyla belirlenir. Bir dil göstergesinin de değeri, dizge içindeki konumuyla anlaşılır. Dil, bir bakıma, değişik göstergelerin konumlarını birbirlerine göre belirledikleri bir dizgedir. Başka bir deyişle, dil göstergeleri bir dizge içinde yer alır. Belli bir dili oluşturan göstergelerin her birinin ancak öteki göstergeler bütününe göre bir değeri vardır. Bu göstergeleri birbirine yaklaştıran ya da onları birbirinden ayıran benzerlikleri ve farklılıkları görerek bir dil göstergesine, yani bir sözcüğe kesin bir değer verebiliriz. *Nehir* sözcüğü, *ırmak*, *akarsu*, *çay*, *dere* sözcüklerine göre bir değer kazanır (Kıran, 2006: 131). Dilde aynı kavram alanına giren sözcükler arasında bir değer farkı vardır. Eş anlamlı kelimeler arasında yine bir değer farkından söz etmek mümkündür. Yan anlamlılık bir değerdir, mecaz anlamlılık bir değerdir. Anlamsal değer, kelimenin dizge içindeki kullanımına göre belirlenmektedir. “Sözcüğün içeriği, ancak kendi dışındaki öğelerin yardımıyla gerçekten belirlenebilir. Sözcük, bir dizgenin parçasıdır, bu sebeple yalnızca bir anlam içermekle kalmaz, özellikle bir değer taşır. Herhangi bir sözcüğün değerini, onu çevreleyen öbür sözcükler belirler” (Saussure, 2001: 169). Anlam değeri kavramı, dilin bir dizge (sistem) olma özelliğinin ürünüdür. Söz dizimi dizgesinde yer alan bir kelime veya kelime grubunun an-

lam değeri, dizgeyi oluşturan diğer kelimeler ve bu kelimeler arasındaki bağlamsal ilişkiler tarafından belirlenmektedir. Dil dizgesinin bu özelliğinden yararlanarak dil eğitiminde sözlüksüz okuma / anlama çalışmaları yaptırılmaktadır. Bu çalışmalarda kelime veya kelime grubunun anlamı, bağlamdan yararlanılarak tespit edilmeye çalışılmaktadır.

1.6. Anlamsal Alan

“Bir metinde birçok kez kullanılan aynı sözcüğün almış olduğu anlamların tümüne, o sözcüğün anlamsal alanı denir. Kısacası, *diiz anlam + yan anlamların* tümü, bir sözcüğün anlamsal alanını oluşturur. Örneğin Türkçedeki *ateş* sözcüğünün değişik bağlam ve durumlarda aldığı anlamların tümüne o sözcüğün anlamsal alanı denir. Anlamsal alan incelemesi, sözcüğün kullanıldığı bağlama göre değerlerini, kullanımlarını ve farklı anlamlarını kestirmemize yardımcı olur. Yazınsal metinde, özel bir sıklıkla görülen sözcüklerin anlamsal alanı saptanmaya çalışılabilir. Bir anlamsal alanın oluşmasının ilk koşulu, bir sözcüğün metin içinde yinelenmesidir (Kıran, 2006: 261). Kelime hazinesinin derinlik boyutu anlamsal alanla ilgilidir. Derinlik, bir kelimenin dizge bağlamı içerisinde aldığı ve alabileceği anlamlar toplamıdır. Anlamsal alan kavramı aynı zamanda kelime sıklığı kavramı ile de bağlantılıdır. Bir metin içerisinde kelime sıklığı yüksek olan kelimeler arasında anlamsal alanlara göre bir karşılaştırma yapılabilir. Bir kelimenin ne kadar sık kullanıldığı kadar metin içerisinde anlamsal alanının genişliği de önem taşımaktadır.

1.7. Biçimbirim

Dildeki anlamlı birimlerin işlevsel nitelikli olanlarını temsil etmektedir. Biçimbirimler, Martinet’in dilin çift eklemliliği görüşünde işlevli birimleri temsil etmektedirler. “Biçimbirim, sözlüksel kesime bağlanmayan, bu nedenle de genellikle sözlüklerde yer almayan dilbilgisel özellikli anlambirimleridir. Dildeki *-di, -e, -ecek* vb. birimler, biçimbirim gurubuna dâhil edilmektedir. Sözlükbirimler, dilde açık bir sınıf oluşturdıkları hâlde, biçimbirimler kapalı bir sınıf oluşturmaktadırlar. Her dilde sayıları sınırlıdır” (Kıran, 2001: 71). Sözlükbirimler ve biçimbirimler, aynı zamanda dilde kelime sınırlarının belirlenmesinde ayrı özelliklere sahip oldukları için nitelik açısından bir engel oluşturmaktadırlar. Dilin şekil özelliklerini esas alan tanımlar, biçimbirim merkezlidir. Anlamı temel alan tanımlarda sözlükbirimin ağırlığı görülmektedir.

1.8. Derinlik

Ana dili eğitiminde söz varlığı gelişimi derinlik, genişlik ve ağırlık olmak üzere üç boyutta ele alınmaktadır. Bu kavramlar aynı zamanda, kelime hazinesinin niteliğini göstermesi açısından da önemlidir. Derinlik, bu niteliklerden biridir. “Derinlik, sözcüklerin çeşitli anlamlarını bilmek” (Göğüş, 1978: 360) demektir. Bilindiği gibi sözcükler bir dilde, sadece temel / gerçek anlamlarıyla bulunmazlar. Diller, kavramlar karşısında yeni kelimeler türetmek yerine mevcut kelimelerden yararlanmaktadır.

◆ Bilginer Onan

Bu sebeple her dilde, belirli bir dönem bir anlamla ortaya çıkan bir sözcük, zaman içerisinde içinde bulunduğu toplumun uzlaşımına bağlı olarak farklı anlam değerleri kazanmaktadır. Zaman içerisinde ortaya çıkan bu anlam değerleri okuma, dinleme, konuşma ve yazma sürecinde, bağlama göre belirlenmektedir” (Onan, 2013: 73).

Ana dili eğitiminde, alıcı ve üretici kelime hazineleri derinlik yönünden ne kadar geliştirilse, öğrenciler okuma, konuşma, yazma ve dinleme sürecinde bağlama uygun kelime üretime ve algılamada zorluk çekmezler. Bu açıdan bakıldığında derinlik boyutu, ana dili eğitimi ile doğrudan ilgilidir. Özellikle edebî nitelikli metinlerin, sözcüklerin derinlik boyutunu geliştirmede son derece etkili olduğu söylenebilir. Derinlik boyutunun gelişimi aynı zamanda bir edinim sürecidir.

1.9. Derlem

Söz varlığı araştırmalarında sıkça kullanılan kavramlardan biridir. Son yıllarda dilbilimin önemli bir alanı hâline gelmiştir. “Derlem, İngilizce literatürde *corpus* olarak geçmekte, Latince *beden* anlamına gelmektedir. Sözcüğün çoğul biçimi olarak da literatürde *corpora* kullanılmaktadır. Derlem kısaca, boyutça büyük metin koleksiyonlarının elektronik biçimlerde bilgisayar ortamında tutulan dilsel kesitleri olarak tanımlanabilir. Derlemlerin büyük metin arşivlerinden farkı, bu metinlerin sesbilimsel, sözdizimsel ve anlam bilimsel olarak bir standart çerçevesinde işaretlenmiş olmasıdır. Türkçe literatürde, dil bilim araştırmacılarının daha çok *corpus* terimine *bütünce* karşılığını kullandıkları görülürken bilgisayar bilimi kökenli araştırmacılar *derlem* karşılığını tercih etmektedirler. Büyük boyutlu derlemler özellikle dil öğretiminde başvuru kaynağı olarak düşünülmektedir” (Tahiroğlu, 2008: 4043). Derlemler, gerek ana dili gerekse yabancı dil öğretiminde söz varlığı çalışmalarını için önemli bir veri tabanı oluşturmaktadır.

1.10. Genişlik

Söz varlığı gelişiminde göz önüne alınması gereken bir diğer kavram, genişliktir. “Genişlik, çeşitli konularda sözcük bilmek demektir” (Göğüş, 1978: 360). Genişlik, aynı zamanda kelime hazinesinin nicelik yönüyle de ilgilidir. Öğrencilerin, farklı konularda yazılmış olan metinleri anlayabilmeleri ve yine farklı konularda sözlü ve yazılı olarak düşünce üretebilmeleri için kelime hazinelerinin genişlik boyutunda geliştirilmiş olması gerekmektedir.

Tematik olarak hazırlanmış olan ders kitapları, öğrencilerin kelime hazinelerini genişlik boyutunda geliştirmelerine yardımcı olacaktır. Genişlik, öğrencilerin ana dilleri içindeki hareket alanlarını üretme ve algılama boyutunda artırmaktadır. Kelime hazinesi genişlik boyutunda gelişmiş olan öğrenciler, farklı disiplinlerde yazılmış veya söylenmiş metinleri kolaylıkla anlayabilirler.

1.11. Kavram

Kavram, “insan zihninde anlaşılan, farklı obje ve olguların değişebilen ortak özelliklerini temsil eden bir bilgi formu yapısıdır; bir değişkendir; bir sözcükle ifade

edilir. Kavramların genel anlamlarının yanında, bir de özel / kullanıldığı alana göre değişebilen anlamları vardır. Örneğin, genel anlamda *gelişme*, olumlu yönde ilerlemeye işaret eder. Ekonomide *gelişme* ya da *ekonomik gelişme*, kaynakların üretimi ve tüketimindeki artış anlamını taşır. Biyolojide gelişme, vücut organlarının iş görüsünü yapabilmek için, sistemli bir biçimde olumlu yönde değişmesidir. Davranış bilimlerinde gelişme ise, bireyin algılama, hissetme ve hareket sisteminin koordinasyonundaki ilerlemedir” (Ülgen, 2001: 100). Kelime ve kavram çoğu zaman aynı anlamda birbirlerinin yerine kullanılmaktadır.

1.12. Kavram Alanı (Dil Alanı)

Kavram alanı, “birbiriyle ilişkili ve birbirine yakın kavramların, eş anlamlıların, içinde düşünüldükleri alan olarak tanımlanmaktadır. Türkçedeki *bıkmak*, *bezemek*, *usamak*, *bıkkınlık getirmek*, *usanç*, *bezginlik*, *bıkkınlık* gibi ögeler, bir kavram alanı (dil alanı) içinde düşünülebilirler” (Aksan, 2004: 110).

Konuşma, yazma, okuma ve dinleme sürecinde kavram alanı içerisindeki kelimelerin belirlenmesinde bağlam, belirleyici bir işleve sahiptir. Kavram alanını oluşturan ve aralarında anlam ilişkisi olan kelimelerin her biri bir anlam değerine sahiptir. Dili kullanan birey, bu anlam değerleri arasından bir seçim yapar. Üretici ve alıcı kelime hazinelerindeki kavram alanlarının zenginliği, kişiden kişiye değişiklik göstermektedir.

Dil öğretiminde, öğrencilerin anlam değerlerine hâkim olabilmeleri için başvuru kaynağı niteliğinde kavram alanı sözlüklerine ihtiyaç duyulmaktadır. Zihinsel sözlükteki kavram alanlarının zenginliği, temel dil becerilerinin gelişimini de doğrudan ilgilendirmektedir.

1.13. Kelime ve Kelime Sınırı

Söz varlığı araştırmalarında üzerinde tartışılan önemli kavramlardan biri de kelime sınırıdır. Kelime sınırının belirlenmesi aynı zamanda kelime hakkında yapılacak tanımlamaları da doğrudan ilgilendirmektedir. Kelime sınırı kavramı üzerinde geçmişten günümüze farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşler, (Kurudayıoğlu, Karadağ: 2005: 294)’te “*şekilsel, anlamsal, şekil ve anlamı birleştirmeye yönelik tanımlamalar* olmak üzere üç alt başlık etrafında sınıflandırılmıştır.

a. Şekli Temel Alan Kelime Tanımları:

Bilindiği gibi dil, ses tözü esas alınarak sözlü ve yazılı biçimlere dönüştürülebi- len bir sistemdir. Bu biçimlerin her birinde dile ait birimler farklı özellikler gösterebilmektedir. Bu durumda, en küçük anlamlı birim olan kelimenin sözlü ve yazılı ortamlardaki tanımları da değişebilmektedir. Kelime ile ilgili şekli esas alan tanımlar “ yazı dili dikkate alınarak yapılmıştır ve kullanışlı olsa da yeterli değildir. Bu bağlamda, bağımsız olarak yazılan her birim kelimedir şeklinde bir tanım Türkçe için geçerli değildir.” (Kurudayıoğlu, Karadağ: 2005: 294). Dünya üzerinde yazısı olmayan diller vardır. Hem yazısı olmayan diller için hem de konuşma düşünüldüğünde, kelime ile

◆ Bilginer Onan

ilgili böylesi bir tanımlama kapsayıcı olmayacaktır. Konuşmada, yazıda olduğu gibi kelimeler arasında boşluk bulunmaz. Yazı dilinde kelimeler arasında bulunan her boşluk için konuşmada belli bir süre duraklama yapılırsa, bu duraklamaların iletişimde aksamalara sebep olacağı görülecektir” (Uzun, 2004: 47). Bu yaklaşımda, birleşik kelimelerin durumu da bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bağımsız olarak yazılan her birim kelime olarak kabul eden yaklaşımda birleşik kelimelerin durumu açık değildir. “Türkçe imlâda en sorunlu alan olarak kabul edilen ayrı yazılan birleşik kelimeler için bu yaklaşım oldukça eksik kalmaktadır. Bitişik yazılan birleşik kelimeler ile ayrı yazılan birleşik kelimelerin yapıları arasında, yazılışları dışında bir fark yoktur. Örneğin; *aslanağzı* ile *karga tulumba* birleşik kelimelerinin her ikisi de iki kelimedenden müteşekkildir. Biçime bakarak ilkinin tek kelime, ikincisini iki ayrı kelime olarak kabul etmek kelime kavramına uygun değildir. ” (Kurudayıoğlu, Karadağ: 2005: 295). Bu noktada, birleşik kelimelerin Türkçedeki imlâsı, şekil özelliklerine dayalı bir kelime tanımını geçersiz kılmaktadır. Yazı diline yani ortografiye dayalı bir tanım, dilde kelime tanımını zorlaştırmaktadır.

Şekle dayalı kelime tanımını dilde yetersiz kılan birimlerden biri de eşesli kelimelerdir. Her dilde yüzey yapı özdeşliği, derin yapı ayrılığı gösteren kelimeler vardır. Şekil özelliklerini esas alan bir kelime tanımlamasında, farklı anlamlara sahip ama tek yüzey yapı ile ifade edilen kelimelerin durumu bir engel oluşturmaktadır.

b. Anlamı Temel Alan Kelime Tanımları

Kelime sınırlarının belirlenmesinde temel alınan ölçütlerden biri de anlamdır. “Anlamı temel alan tanımlarda, dildeki her bağımsız ve anlamlı birim kelimedir yaklaşımı vardır. Biçime bakılmaksızın sadece anlam boyutunu esas almak birçok açıdan sıkıntılara yol açmaktadır.

Örneğin, anlamları aynı fakat yazılışları farklı olan eş anlamlı kelimeler, anlamsal tanımın sınırlarını zorlamaktadır” (Kurudayıoğlu, Karadağ: 2005: 295). Çok anlamlılık durumunda, kelimenin her bir anlam değeri yeni bir kelime olarak mı kabul edilmelidir. Yoksa yüzey yapı esas alınıp bu dil birimini tek bir kelime olarak mı görmek gerekir? Anlamı temel alan yaklaşımda esas sorun buradan kaynaklanmaktadır.

Bu noktada, deyimler de ayrı sorun teşkil etmektedir. Bir deyim yapısındaki her bir kelime esas alınmalıdır; yoksa semantik bir yaklaşım sergileyip deyim bütüncül anlamına mı bakılmalıdır. İki durumda da kelime sınırlarının değiştiği görülmektedir.

Anlamı esas alan yaklaşımda işlevsel biçimbirimler olan edat ve bağlaçların da nasıl değerlendirileceği ayrı bir sorundur. Anlamlı birimler olmadığı için edat ve bağlaç gibi işlevsel birimler hangi gruba dâhil edilmelidir?

c. Şekil ve Anlamı Esas Alan Kelime Yaklaşımı

Kelime sınırlarının belirlenmesinde ele alınan bir başka yaklaşımda anlam ve şekil ölçütleri bir arada düşünülmektedir. Bu yaklaşımda da bazı engeller ortaya çıkmak-

tadır. Ergin (1986:95)'deki tanımında kelime “*Manası veya gramer vazifesi bulunan ve tek başına kullanılan ses veya sesler topluluğu*” şeklinde ifade edilmektedir. “Ergin, bu tanımda kelimeyi ele alırken önce ikiye ayırıyor: manalı kelimeler (isim, fil) ve vazifeli kelimeler (edatlar). Bu tanımda göze çarpan diğer ayırt edici özellik, *tek başına kullanılma* dır. Ergin, şekil ve anlam yönünden ortak bir bakış açısı ile kelime tanımı yapmıştır. Fakat bu tanım, kelime kavramını tam olarak ifade etmekten uzaktır. Çünkü tek başına kullanılma özelliği göstermeyen yapılar da vardır. Aynı yazılan birleşik kelimeler bu tanımın dışında kalmaktadır” (Kurudayıoğlu, Karadağ: 2005: 295).

Yukarıda, üç temel ölçüt çerçevesinde kelime kavramı ile ilgili yaklaşımlar incelenmiştir. Dilin farklı nitelikteki birimlerden meydana gelmesi, ortaya konulan ölçütleri sınırlayıcı olmaktan uzaklaştırmaktadır. Kelime tanımındaki sınırları genişletmenin tek yolu, anlam ve şekil özelliklerini, kelime sınırlarını belirleyici ayrı ölçütler olarak belirlemekten geçmektedir. Tek ölçütün esas alınması, dildeki birçok kategoriye kelime sınırlarının dışında bırakılmaktadır. Kelime kavramını tanımlarken önce bir ölçütler sıralaması tespit edilmelidir.

1.14. Kelime Ailesi

Kelime ailesi terimi, “aynı kökten türemiş çeşitli kelimeleri, bunların meydana getirdikleri aileyi anlatmak üzere kullanılmaktadır. Örneğin dilimizde, *göz* isim kökünden türemiş olan *gözlük, gözlem, gözcü, gözetmen* gibi isimler kelime ailesine örnek olarak verilebilir. Türkçe gibi eklemeli yapıya sahip dillerde, Türkçe kökenli kelimeler birer aileye sahiptir. Ayrıca kelime aileleri genişleyebilen bir özelliğe sahiptir. Bu açıdan bakıldığında eklemeli yapı Türkçeye oldukça geniş ifade olanakları sunmaktadır. Türkçede kelime ailesi oluşturan kelimeler, tek kökten yapım ekleriyle türetilmektedir. “Yapım ekleri, eklendikleri kök ve gövdelerin mânâlarında değişiklik yaparlar. Yapım eki ile meydana getirilen bir kelime gövdesi, kendisinden türediği kök veya gövde ile uzak yakın bir ilgisi olmakla beraber, ondan ayrı ve yeni bir mânâ taşır” (Ergin, 2002: 123). Öte yandan “Türkçede, tek kökten yapım ekleriyle türetilen kelime ailesi ile anlam benzerliği taşıyan kelimelerin bir araya gelerek oluşturdukları kavram alanı arasında sıkı bir ilişki mevcuttur. Tek bir kökten, ekler vasıtasıyla birbirleriyle anlam ilişkisi olan bir kavram alanı oluşturulmaktadır. Bu anlam temelli oluşum, Türkçeye geniş anlatım olanakları sunmakla birlikte, kavram alanını olumlu yönde etkilemesi sebebiyle de algoritmik bir nitelik taşımaktadır” (Onan, 2013: 151).

Aynı kökten genişleyen kelime ailesini meydana getiren kelimeler arasındaki anlam ilişkisi, eklemeli dil yapısının karakteristik bir özelliği olan saydam morfolojik yapı sebebiyle kaybolmaz. Bu durumda anlam, sözlüğe ihtiyaç duyulmadan, ekten köke doğru takip ve tahmin edilebilir bir nitelik kazanır. Örneğin bir öğrenci okuma sırasında anlamını bilmediği bir sözcük ile karşılaştığında, alıcı kelime hazinesinde yer almayan bu kelimenin anlam değerini, bağlamın da yardımıyla kökten eke doğru giderek doğru bir şekilde tahmin edebilir.

1.15. Kelime Hazinesi

Dil öğretimi ile ilgili çeşitli kaynaklarda *kelime hazinesi*, *kelime serveti*, *sözcük varlığı*, *sözcük dağarcığı*, *söz dağarcığı*, *söz varlığı* terimlerinin hepsi aynı kavramı karşılamak için kullanılan farklı adlandırmalardır. Bu adlandırmaların hepsi aynı anlamı karşılamak amacıyla kullanılsa da aralarında bazı ayrımlar vardır. Bunu daha iyi görebilmek için kelime hazinesi ile ilgili yapılan şu tanıma bakmak gerekiyor.

Kelime hazinesi, “bir dilin bütün kelimeleri, bir kişinin veya topluluğun söz dağarcığında yer alan kelimeler toplamıdır” (Korkmaz, 1992: 10). Bu tanımlamada yer alan “söz dağarcığında yer alan kelimeler toplamı” ifadesi söz dağarcığı olarak adlandırılan kavram ile kelime hazinesi kavramının birbirlerinden farklı olduğunu vurgulamaktadır” (Karadağ, 2005: 20). Çünkü *kelime* ve *söz* birbirinden ayrı kavramlardır. Söz, konuşma becerisiyle ilgili bir kavramdır. Kelime ise, “tek bir sözden bağımsız olarak, her durumun belirli hatlarına bağlanabilen seslenmedir. Kelime de sözün bir parçasıdır ancak aralarındaki ilişki, bütün ile parçası biçiminde değildir. (Karadağ, 2005: 8). Prozig (1995: 83) göre “kelime ve cümle, sözün özel türde parçalarıdır. Söz ve kelime, aynı seslenmenin yaptığı iki farklı iştir. Daha da somutlaştırarak ifade etmek gerekirse; “Söz=kelime ya da cümle + sesleme (tonlama, vurgu) + jest ve mimik” (Karadağ, 2005:9). Görüldüğü gibi söz, kelimeye dil ötesi birimlerin yüklenmiş hâlidir. Dil ötesi birimlerden ifade etmek istediğimiz, bürün olguları (tonlama, vurgulama, ezgi, sürek) ve beden dili unsurlarıdır. Bu iki temel unsur, söz kavramını konuşma dilinde bir iletişim vasıtası hâline getirmektedir. “Sözcük kelimesi ise Türkçede sözden daha küçük bir dil birimini ifade etmek amacıyla türetilmiştir. Bu açıdan bakıldığında, sözcük ile kelime eş anlamlıdır.

Sonuç olarak, kelime ve söz arasındaki bu temel ayrım, kelime hazinesi, kelime serveti, sözcük varlığı, sözcük dağarcığı ile söz varlığı ve söz dağarcığı kavramlarını birbirlerinden ayırmaktadır.

1.16. Kelime Kalitesi

Kelime kalitesi *sözcük dağarcığı* ve *sözcük bilmek* ile ilgili bir kavramdır. “Sözcük dağarcığı, bireyin bildiği sözcükleri ifade etmektedir. Öğrencinin sözcük dağarcığını zenginleştirmek, bildiği sözcüklerin sayısını artırmak anlamına gelmektedir. Ancak *bilmek* sözcüğünün taşıdığı anlam belirginleştirilirse, sözcük öğretiminin sınırları da belirginleşir. Herhangi bir sözcüğü bilmek, o sözcüğü doğru seslendirmek, doğru yazmak; konuşurken ve yazarken yerinde kullanmak; okuduğunda ya da duyduğunda da ne ifade ettiğini anlamak demektir. Bundan dolayı sözcük öğretimi, sözcüğün doğru söylenmesini ve yazılmasını; hangi bütün içinde ne anlama geldiğini öğretmeyi kapsamalıdır” (Yangın, 2002: 17). Bir sözcüğün hangi bağlamda ne anlama geldiğini bilmek için kelime hazinesinin derinlik, genişlik ve ağırlık boyutlarına hâkim olmak gerekir.

1.17. Kelime Sıklığı

Kelime sıklığı, bir dildeki kelimelerin belirli bir dönemde sözlü ve yazılı ortamlarda kullanım yoğunluğunu ifade eden bir kavramdır. “Bir dilde var olan kelimeler, konuşan ve yazarlar tarafından değişik sıklıklarda kullanılmaktadır. İnsanlar, ihtiyaçları doğrultusunda kelime hazinesinde yer alan kelimelerden bazılarına, diğerlerine göre daha fazla başvurabilmektedir” (Kurudayıoğlu, 2005: 51). Kelimenin kullanım sıklığını etkileyen bir takım faktörler vardır. “Günlük ihtiyaçlar ve bulunulan çevreye göre kelime kullanımları değişmektedir. Kullanılan kelimelerin sayısında, kişinin eğitim düzeyi, yaşı, kültür seviyesi, içinde bulunduğu ortam, okuma alışkanlığı ve kişisel yetenekleri etkili olmaktadır” (Aksan, 2000: 19-20).

Eğitimsel ve dilbilimsel açıdan kelime sıklığı çalışmaları Batıda, 1900’lü yılların başından beri yapılmaktadır. “Sıklık çalışmalarının temel esası, bir dilde var olan bazı kelimelerin kullanım sıklıklarını ortaya çıkarmaktır. Her dilde kimi sözcüklerin yazıda ve konuşmada eşit olarak dağılmadığını gözlemleyen, kimi öğelerin diğerlerine oranla daha sık kullanıldığının bilincine varan araştırmacılar, birçok dilde sözlüksel sıklık dizgeleri oluşturmuşlardır. Bu çalışmalar özellikle dil öğretimi konusunda yararlı olmuştur” (Öztoğat, 1978: 129-133). Kelime sıklığı ile ilgili olarak ülkemizde yayımlanmış ilk eser, *Bir Dili Öğrenmek İçin En Lüzûmlu Kelimeler ve Bu Kelimelerin Belirtme Usûlü* adıyla Ömer Asım Aksoy tarafından hazırlanmıştır” (Karadağ, 2005: 32). 1926 yılından günümüze kadar, kelime sıklığı üzerine 11 araştırma yapılmıştır.

Sıklık çalışmalarında yazı ya da konuşma alanından derlenen verilerden bir havuz oluşturulur. Çalışmanın sağlıklı sonuçlar verebilmesi için kelime havuzunun olabildiğince geniş tutulması gerekmektedir. Havuzdaki kelimeler, en çok tekrar edilenden en az tekrar edilene doğru sıralanır. Sıklığı en yüksek olan kelimeler, inceleme yapılan dilin iletişimde en sık kullanılan kelimelerdir (Karadağ, 2005: 29). Bu düşünceden yola çıkarak, kelime sıklığı çalışmalarının dil öğretimindeki işlevleri üzerinde de durmak gerekiyor.

“Batı dillerinde yaygın olarak yapılan çalışmalardaki sıklık kavramı, sözlüksel birimlerin, geniş kapsamlı soruşturma ve taramalarla belirlenerek bildirişimsel önemlerine göre sıralanmalarını ve en sık rastlanan birimlerin öğrencilere öncelikle öğretilmesini sağlamıştır” (Vardar, 1983: 3-7). “Temel eğitimde, dilin sıklığı en yüksek kelimelerinin öğrencilere kazandırılması genel bir prensip olarak kabul edilmeli ve öğretim programları buna göre plânlanmalıdır. Toplumsal iletişimin sağlıklı hâle gelebilmesi için bu durum ilk şart olarak görülmelidir. En sık kullanılan kelimelerin öğrencilere, temel eğitimde etkin olarak öğretilmesi, kelime hazinesi bakımından asgarî bir ortaklığın sağlanması anlamına gelmektedir” (Karadağ, 2005: 29).

Görüldüğü gibi kelime sıklıklarının belirlenmesi, gerek ana dili gerekse yabancı dil öğretimi açısından son derece önemlidir. Özellikle kelime öğretimi sürecinin daha bilimsel bir şekilde yürütülmesi için kelime sıklığı ile ilgili verilere ihtiyaç duyulmak-

tadır. Kelime sıklığı üzerine yapılan araştırmalardan elde edilen veriler, kelimelerin öğretilmesindeki öncelik sonralık sırasını belirlemektedir. Bu husus ana dili eğitiminde, zaman kaybını da ortadan kaldırmaktadır.

1.18. Kelime Türü

“Yapıları, görevleri ve nitelikleri bakımından, kelimelerin, cümle içindeki işleyişlerine göre ayrıldıkları her bir bölüğe kelime türü denmektedir” (Korkmaz, 1992: 100). Türkçede, isim, sıfat, zamir, edat, bağlaç, ünlem ve fiil olmak üzere sekiz kelime türü vardır. Bu kelime türleri kendi aralarında isim ve fiil olmak üzere iki temel gruba ayrılmaktadır. Bu türler, alıcı ve üretici kelime hazinesi içerisinde değişik oranlarda bulunmektedir.

Ana dili eğitiminin temel hedeflerinden biri de öğrencilerin kelime hazinelerini kelime türleri açısından zenginleştirmektir. Kelime türleri içerisinde özellikle isim ve fiillerin derinlik boyutu açısından geliştirilmesi, aynı zamanda, okuma, dinleme, konuşma ve yazma becerilerinin geliştirilmesi ile doğrudan ilgilidir. Bunun yanı sıra kelime türü, söz varlığı ile ilgili verilerinin analiz edilmesinde de kullanılmaktadır.

1.19. Kelime Yaygınlığı

Söz varlığı araştırmalarında kelime sıklığı kadar önemli bir başka kavram da kelime yaygınlığıdır. “Yaygınlık, kelime hazinesi araştırmalarında, bir kelimenin belli bir grupta yer alan kişilerce ortak olarak kullanılması anlamına gelmektedir” (Karadağ, 2005: 30). Bu ortak kullanımların belirlenmesinde bireysel, meslekî, yerel ve bölgesel özellikler önemli bir belirleyicidir. Kelime yaygınlığı ile ilgili çalışmalarda bu unsurların mutlaka göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Kelime sıklığı ile kelime yaygınlığı arasındaki fark şu şekilde dile getirilmektedir: “Kelime sıklığı, araştırma yapılan sözlü ya da yazılı malzemede kelimelerin kaç kere geçtiği ile ilgili iken, kelime yaygınlığı, araştırma konusu olan malzemede yer alan kelimelerin ne kadar yaygın kullanıldığı ile ilgilidir. Kelime sıklığı, kelimenin kaç kere kullanıldığı ile ilgilidir; kelime yaygınlığı kelimenin kaç kişi tarafından ortak olarak kullanıldığı ile ilgilidir. Kelime yaygınlığı bireysel ve bölgesel kullanımların sıklık dizilimindeki sıralamasını etkilemektedir. Kişi; çevresi, eğitimi, ilgisi, kültürü vb. sebeplerle bazı kelimeleri diğer insanlara göre daha sık kullanabilmektedir. Bu aslında genel sıklıkta gerilerde olan bir kelime için olabilir. Kelime yaygınlığı işte bu gibi örnekleri ayıklamakta ve araştırma yapılan alanlardaki müşterekliği vurgulamaktadır” (Kurudayıoğlu, 2005: 53). Kelime yaygınlığı, sık kullanılan kelimelerin kendi içindeki sıralaması ile ilgilidir. Kelime sıklığı ve yaygınlığı arasındaki ilişkiye bağlı olarak, Aksan (2000: 20)’e göre bir dilde en sık kullanılan 1.000 kelime ile normal metinlerin %80’inin anlaşılabilirdi ifade edilmektedir. Bauman (1996) sıklık listesindeki ilk 2000 kelimenin yazılı metnin %87’sini oluşturduğunu belirtmektedir. Sitton, yetişkinlerin yazılı anlatımlarında kullandıkları kelimelerin %90’ından fazlasını en çok kullanılan

1.200 kelimenin oluşturduğunu söylemektedir. Fry (1997) ise, en sık kullanılan 300 kelimenin yazılı metnin %65'ini oluşturduğunu belirtmektedir. Yapılan bir başka araştırmaya göre de (Haris ve Sipay, 1990: 441) yazılı materyallerin yarısından fazlasını en sık kullanılan 100 kelime ve %90'dan fazlasını ise 1000 kelime oluşturmaktadır. Demek ki yaygın kelimelerin tespit edilip öğretimine öncelik verilmesi, ortalama bir metnin öğrenciler tarafından anlaşılabilirlik düzeyini artıracaktır.

Özetlemek gerekirse, kelime sıklığı ve kelime yaygınlığı ile ilgili veriler, ana dili eğitimi sürecinde öğrencilerin alıcı ve üretici kelime hazinelerinin daha sistemli ve bilinçli geliştirilmesi açısından son derece önem taşımaktadır. Kelime sıklığı ve kelime yaygınlığı ile ilgili verilerin en verimli kullanılabileceği alanlar, ders kitapları ve çocuklar için yazılan bilgilendirici ve edebî nitelikli kitaplardır. Çeviri ve adapte yoluyla kazandırılan kitaplar da buna dâhil edilmelidir. Bunun için öncelikle, sınıf ve yaş seviyelerine göre öğretilmesi gereken kelime listelerinin oluşturulması, eğitim kademelerine ve sınıflara göre öğrencilerin kullandıkları kelime hazinesinin tespit edilmesi gerekmektedir. Asgarî olarak öğretilmesi gereken temel kelime listelerinin oluşturulması önemlidir. Bu kelimeler belirlenirken kelime sıklığı ve kelime yaygınlığı sonuçları birer rehber işlevi görecektir.

1.20. Kronem Farkı

Vokal uzunluğunun yarattığı anlam farkına kronem farkı denir (Dilâçar, 1968: 70). *Alem: Bayrak / Âlem: Dünya* kelimeleri arasında, vokal uzunluğundan kaynaklanan kronem farkı vardır. Yine *âşık* ve *aşık* kelimeleri arasında, ses uzunluğundan kaynaklanan bir anlam farkı mevcuttur. Aralarında kronem farkı olan kelimeler, yüzey yapıda aynı görünmelerine karşın derin yapıda birbirlerinden ayrılırlar.

1.21. Sözlüksel Alan

Aynı izlek ya da aynı kavram etrafında öbeklenen sözcükler bütünüünün oluşturduğu yapısal düzene *sözlüksel alan* denir. Başka bir deyişle, aynı kavramı sunmak ya da geliştirmek, gerçekliğin aynı alanını betimlemek, aynı düşünceyi ifade etmek için kullanılan sözcüklerin tümünün oluşturduğu yapısal düzene verilen addır.

Sözlüksel alan terimi, metnin dışına çıkmama koşuluyla, metin çözümlemesinde çok üretici olabilir. Örneğin *otomobil* kelimesinin sözlüksel alanını *garaj, otopark, benzin istasyonu, ehliyet, ruhsat, trafik sigortası, Fiat, Renault, fren, direksiyon, tamirci, araba, sürücü vb.* kelimeler oluşturmaktadır (Kıran, 2006: 255). Sözlüksel alan, kelime öğretiminde kullanılabilecek son derece işlevsel bir kavramdır.

1.22. Sözlük Birim

Dilde, müstakil anlam özelliği gösteren birimler için kullanılan bir terimdir. Sözlük birim, (Vardar, 1998: 193)'te " Anlambirimin, biçimbirime karşıt olarak dilbilgisel nitelik taşımayan türü olarak tanımlanmaktadır. Sözlük birim, dilin çift eklemliliği kapsamında, birinci eklemlilik düzleminde ortaya çıkan kavramlardan biridir. "Andre

◆ Bilginer Onan

Martinet, dilin çift eklemliliği ile ilgili görüşünde, en küçük dil göstergesi olarak anlamlı birimleri işaret etmektedir. Martinet, anlambirimleri ikiye ayırır: sözlükbirimler ve biçimbirimler. Sözlükbirimler, anlambirimin sözlük kesmine bağlanır. Dilbilgisel nitelik taşımazlar. Örneğin; *çocuk, ev, misafir, anne, halı* birer anlambirim olup Türkçenin sözlüğünde yer alırlar” (Kıran, 2001: 71). Sözlükbirimler, anlambirimin anlamlı dil birimlerini temsil etmektedir. Birer dil göstergesi olup, gösteren gösterilen ilişkisine sahip birimlerdir.

1.23. Terim

Terim, “bir bilim, sanat, meslek dalıyla veya bir konu ile ilgili özel ve belirli bir kavramı karşılayan kelime, istilâh anlamına gelmektedir” (TDK, 2005: 2330). Bu tanımla bağlantılı olarak terim bilimi, “bilim dalları, sanat kolları ve çeşitli uzmanlık alanlarıyla ilgili kavramları tespit edip bunları adlandırmaya yarayan terimleri türetmeyi, terimlerle ilgili sorunları incelemeyi amaç edinmiş dilbiliminin bir dalı, terminoloji anlamına gelmektedir” (TDK, 2005: 2330). Anlamları dar ve sınırlı olan terimler, bilim dallarının sanat ve meslek kollarının mensupları arasında kısa yoldan anlaşmayı sağlayan sözlüktür. Terim sözü Lâtince *son sınır* anlamına gelen *terminus* kelimesine benzetilerek *derlemek* fiilinin eski şekli olan *termek* fiiline *-im* eki getirilerek türetilmiştir” (Zülfikâr, 1991: 20). Köksal (2003: 51)’e göre terim, “dil bilgisi ve söz dizimi bakımından genel dildeki herhangi bir sözcükten ayrı sayılmazsa da anlamsal bakımdan çoğunlukla karmaşık bir bilimsel ya da teknik bilimsel tanımı, hiçbir belirsizliğin söz konusu olmadığı bir kesinlikle, bütünüyle içinde taşıyan özel bir sözcüktür.” Zülfikâr (1991:20-30)’da terimlerin sahip olduğu özellikler şu şekilde verilmiştir: “Terimlerin en başta gelen özelliklerinden biri, bilimsel bir kavramın tek karşılığı olarak kullanılmasıdır. Terim dışında kalan herhangi bir kelime, cümlede yanında bulunduğu kelimelere göre anlamca ve görevce değişikliğe uğrayabilir. Anlam değişikliklerinden doğan bu durum, kelimeye çok değişik nüanslar kazandırır. Terimlerde ise böyle bir durum söz konusu olamaz. Terimlerin anlamları sabittir. Cümle içinde olsa bile değişik anlamlarda kullanılamazlar. Dilin genel kelimelerinin hangi anlama geldiğini sözlüğe bakmadan cümledeki anlamından aşağı yukarı çıkarmak mümkündür. Terimlerin anlamları çok sınırlı ve özel olduğu için bunlarda böyle bir durum yoktur. Terimin bildirdiği anlam, yoruma açık değildir. Karşıladıkları kavramı net, açık ve kesin bir biçimde bildirirler. Terimler, halkın söz varlığında yer almaz ama halk ağzında kullanılıp da sonradan terim özelliği kazanmış kelimeler vardır. Gündelik dilde sık geçen bir kelimenin terim olarak kullanılması söz konusu olabilir. Kelimelerin temel yan ve mecaz anlamlarının yanında terim niteliğinde olan anlamları da vardır.

Görüldüğü gibi terimler, bir dilin söz varlığı içinde farklı şekilde değerlendirilmesi gereken kelimelerdir.

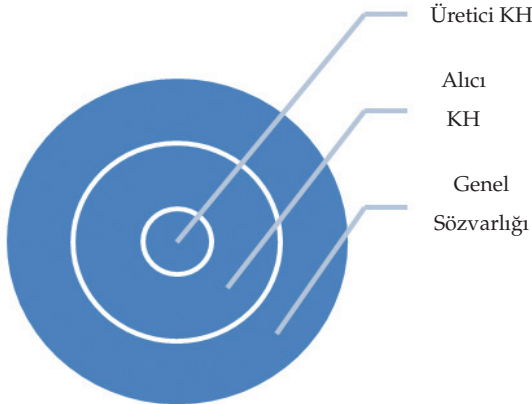
1.24. Üretici (Aktif) Kelime Hazinesi

Üretici kelime hazinesi, “konuşurken ve yazarken kullanılan kelime hazinesidir (Göğüş, 1978: 360). “Üretici kelime hazinesinin alanı, alıcı kelime hazinesine göre daha

dardır. Bir başka ifadeyle, okuma ve dinleme sürecinde kullanılan kelime hazinesi, konuşma ve yazma sürecinde kullanılan kelime hazinesinden daha geniştir. Üretici kelime hazinesi hiçbir zaman, alıcı kelime hazinesi ile aynı düzeye gelemmez ve onu kapsayamaz” (Onan, 2013: 245).

“Duyduğumuzda ya da okuduğumuzda, anlamını kavrayabildiğimiz birçok kelimeyi, konuşurken ya da yazarken kullanmayız. Tanık olduğumuz ya da yaşadığımız, gerçekte birbirinden bağımsız birçok olayı ve durumu aktarırken kullandığımız kelimelerin ortak olması kişisel tercihin bir sonucudur. Bu noktada kişisel tercihimizi belirleyen husus, kelimelerin bellekte hangi önceliklerle depolandığı olabilir” (Karadağ, 2005: 21). Üretici kelime hazinesi, bilgiyi aktarma sürecinde kullanılmaktadır. Dil edinimi sürecinde üretici kelime hazinesini oluşturan kelimeler, okuma ve dinleme yoluyla yapılandırılmaktadır. “Zihinde oluşan anlamın aktarılmasında en uygun kelime seçilir. Bu seçimde, kelimenin kodlanmasında belleğin kullandığı ipuçları önemlidir. Güçlü ipuçları ile kodlanan kelimeler, rahatlıkla konuşmada ya da yazmada ortaya çıkarken, ipuçları daha zayıf olan kelimeleri okumada ya da dinlemede tanıyabiliriz. İpuçlarının tamamen kaybolması durumunda ise kelimenin unutulmuş olması muhtemeldir” (Karadağ, 2005: 22). Bir kelimenin, konuşma ve yazma sürecinde kullanılabilmesi için alıcı kelime hazinesinde refleksif kullanım düzeyine, bir başka ifadeyle farkındalık düzeyine ulaşmış olması gerekir.

Tablo 1: Alıcı ve Üretici Söz varlığı Alanlarının Genel Söz varlığı İçindeki Yeri

Kaynak: Bilginer Onan

1.25. Zihinsel Sözlük

Yapılandırıcı yaklaşımla birlikte, öğrenme öğretme sürecinde kelime hazinesi yerine zihinsel sözlük kavramı, kullanım açısından daha yaygın hâle gelmiştir. “Zihinsel

◆ Bilginer Onan

sözlük genel anlamda belleğimizin bir bölümü olarak açıklanmaktadır. Bu sözlükte öğrendiğimiz kelimelerle ilgili bütün bilgiler saklanmaktadır. Dinleme ve okumayla öğrenilen bütün kelimeler ve ilgili bilgiler aktarılmaktadır. Konuşma ve yazma sırasında bu sözlüğe başvurulmakta ve kaydedilen kelimeler, bilgiler kullanılmaktadır. Eskiden iki tür zihinsel sözlüğümüzün olduğu açıklanıyordu. Biri sözlü, diğeri de görsel zihinsel sözlük olarak adlandırılıyordu. Birincisine sözlü olarak duyulan kelimelerin kaydedildiği ve konuşma sırasında bu sözlükten yararlandığı belirtiliyordu. Görsel zihinsel sözlükte ise okuma yoluyla görülen kelimelerin kaydedildiği, yazarın bunların kullanıldığı iddia ediliyordu. Ancak son yıllardaki araştırmalar bunun doğru olmadığını, tek zihinsel sözlüğümüzün olduğunu açıklamaktadır. Çünkü çoğu araştırma, bireylerin okudukları gibi yazmadıklarını tam tersine, konuştuğları gibi yazdıklarını, konuşmadaki hataları aynen yazıya aktardıklarını ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle günümüzde tek zihinsel sözlükten ve bunun da sarmal olarak geliştirilmesinden bahsedilmektedir. Zihinsel sözlük, önce sözlü olarak oluşturulmakta, dinleme yoluyla edinilen bütün sesler, heceler ve kelimeler buraya yerleştirilmektedir. Okuma – yazma öğrenirken bu bilgiler kullanılmaktadır. Böylece zihinsel sözlükte kelimelerin hem sözlü hem de yazılı bilgileri yer almaktadır (Güneş, 2007: 203). Zihinsel sözlük, öğrenme sürecinde devreye giren bireysel söz varlığı için kullanılan bir kavramdır. Öğrencilerin anlama ve aktarma süreçlerinde kullandıkları ve uzun süreli belleklerinde depoladıkları kelimeler toplamı, zihinsel sözlüğü oluşturmaktadır.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Türkçenin söz varlığı terminolojisi üzerine yapılan bu çalışmada, ana dili öğretimi literatüründen derlenen ve kullanım sıklığının yüksek olması gerektiği düşünülen 25 kavram üzerinde durulmuştur. Çalışmada ele alınan kavramlar, ana dili ve yabancı dil öğretimindeki işlevleri çerçevesinde, bu iki alanla ilişkilendirilerek analiz edilmiştir.

Çalışma çerçevesinde, “kelime, kavram, terim, kelime hazinesi, derlem, kelime ailesi, kavram alanı, kelime kalitesi, kelime sıklığı, kelime yaygınlığı, kelime türü, alıcı kelime hazinesi, üretici kelime hazinesi, derinlik, genişlik, ağırlık, anlam alanı, anlam değeri, alt anlamlılık, kronem farkı, sözlüksel alan, zihinsel sözlük, sözlük birim ve biçimbirim” terimleri analiz edilmiştir.

Söz varlığı üzerine yapılan araştırmalarda, elde edilen bulguların Türkçenin ana dili ve yabancı dil olarak öğretimi sürecinde etkili ve verimli bir şekilde kullanılabilmesi için yukarıda sıralanan terminolojiden yararlanılması gerektiği düşünülmektedir. Her bir kavramın, verilerin işlenmesinde ayrı bir çalışma alanı oluşturacağı unutulmamalıdır. Örneğin anlam değeri kavramı, söz varlığı listelerindeki kelimelerin farklı anlam değerlerine dikkat çeken bir kavramdır. Kronem farkı, anlamca birbirinden ayrılmış olan ama yüzey yapıda ses uzunluklarına dayalı bir ayrıma dayalı kelimeler arasındaki farka dikkat çekmektedir. Yine kelime ailesi kavramı, aynı kökten türemiş kelime türevlerinin oluşturduğu kümeleri ifade etmektedir. Ağırlık, belirli bir

sınıf düzeyindeki öğrencilerin tematik alanlardaki kelime birikimlerine dikkat çeken bir kavramdır. Bu bağlamda, yukarıda sıralanan terimler, söz varlığı araştırmalarını ve dil eğitimi sürecini birleştirebilecek niteliklere sahiptir denebilir.

Sonuç olarak, Türkçe öğretimi ve dilbilim alanında çalışan araştırmacıların, söz varlığı ile ilgili çalışmalarında ortak bir terminoloji geliştirmelerinin, kümülatif (birikimli) bir bilgi alanının oluşmasında son derece etkili olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Adalı, O. (1983). Anadili Olarak Türkçe Öğretimi Üzerine. Türk Dili Dergisi, Dil Öğretim Özel Sayısı. Sayı: 379-380. Ankara: TDK Yayınları.
- Aksan, D. (2004). Kelime bilimi ve Anlambilimi Ölçütlerinden Yararlanarak Bir Yazı Dilinin Eskiliğini Saptama Yolları I: Kavram Alanı – Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine. Dilbilim ve Türkçe Yazıları. Ankara: Multilingual Yayınları. s.110-119.
- Dilâçar, A. (1968). Dil, Diller ve Dilcilik. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ergin, M. (2002). Türk Dilbilgisi. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Gencan, T. N. (2001). Dilbilgisi. Ankara: Ayraç Yayınları.
- Göğüş, B. (1978). Orta Dereceli Okullarımızda Türkçe ve Yazın Eğitimi, Ankara: Gül Yayınevi.
- Göğüş, B. (1983). Ana Dili Eğitim Programlarının Niteliği. Türk Dili Dil Öğretim Özel Sayısı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güneş, F. (2007). Türkçe Öğretimi ve Zihinsel Yapılandırma. Ankara: Nobel Yayınları.
- Harris, A. & Edward R.S. (1990). How To Increase Reading Ability. Longman: Newyork&London.
- Karadağ, Ö. (2005). İlköğretim I. Kademe Öğrencilerinin Kelime Hazinesi Üzerine Bir Araştırma. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Kıran, Z. & Kıran, A. (2001). Dilbilime Giriş. Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Kıran, Z. & Kıran, A. (2006) Dil Bilime Giriş. Seçkin Yayınları. Ankara.
- Korkmaz, Z. (1992). Gramer Terimleri Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları.
- Köksal, A. (2003). Dil İle Ekin. İstanbul: Toroslu Yayınları.
- Kurudayıoğlu, M. (2005). İlköğretim İkinci Kademe Öğrencilerinin Kelime Hazinesi Üzerine Bir Araştırma. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Kurudayıoğlu, M. ve Karadağ, Ö. (2005) “Kelime Hazinesi Çalışmaları Açısından Kelime Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme” GÜ, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, C.25, S.2, s.293–307.
- Onan, B. (2013). Dil Eğitiminin Temel Kavramları. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Öztoğat T.N. (2005). Yazınsal Metin Çözümlemesinde Kuramsal Yaklaşımlar. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Prozığ, W. (1995). Dil Denen Mucize. (Çev: Vural Ülkü), Ankara: TDK Yayınları.

◆ **Bilginer Onan**

- Saussure de F. (2001) Genel Dilbilim Dersleri. (Çev: Berke Vardar). Multilingual Yayınları. İstanbul.
- Tahiroğlu, B.T.(2008). Derlem Dilbilimi ve Güncel Gelişmeler. Uluslararası Türk Dili Kurultayı. 20-25 Ekim. Ankara.
- TDK (1998). Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK (2005). Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uzun, N. E. (2004). Dilbilgisinin Temel Kavramları. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Ülgen, G. (2001). Kavram Geliştirme, Kuramlar ve Uygulamalar. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Vardar, B. (1983). XX. Yüzyıl Dilbilimi. Ankara: TDK Yayınları.
- Vardar, B. (1998). Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü. ABC Kitabevi. İstanbul.
- Vygotsky, L.S. (1998). Düşünce ve Dil. Toplumsal Dönüşüm Yayınları. İstanbul.
- Yangın, B. (2002). Kuramdan Uygulamaya Türkçe Öğretimi. Ankara: Dersal Yayınları.
- Zülfikâr, H. (1991). Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları. Ankara: TDK Yayınları.